

Gemeenschapsonderwijs

SECUNDAIR ONDERWIJS

Graad: **eerste graad**

B-stroom

Jaar: **eerste leerjaar**

BASISVORMING

Vak(ken):

AV Muzikale opvoeding

1 It/w

Leerplannummer:

2006/010

(vervangt 97090)

Nummer inspectie:

2006 / 10 // 1 / K / BV / 1 / I / / D /

INHOUD

Visie	2
Beginsituatie	4
Algemene doelstellingen	5
Leerplandoelstellingen / leerinhouden.....	7
Pedagogisch-didactische wenken	12
Minimale materiële vereisten.....	22
Evaluatie	23
Bibliografie	24

Visie

Het vak Muzikale opvoeding is algemeenvormend en beoogt betrokkenheid en een kritische opstelling van de leerlingen ten opzichte van de in en via diverse media gehanteerde muziktaal. De school en haar directe omgeving vormen immers slechts een klein onderdeel van de leefwereld van de moderne leerling. Vooral op het expressieve en affectieve domein heeft de “buitenwereld” een aantal dwingende kenmerken: steeds groter wordende snelheid van ontwikkelingen (sterk gestuurd door de technologische versneling) en steeds dieper ingrijpende mediatisering. Een soms ietwat volatiel karakter en depersonalisering zijn hier de meest opvallende gevolgen van. Meer diepliggende gevolgen zijn vaak culturele vervlakking en onverschilligheid.

Muziek is ongetwijfeld één van de meest prominente en diepst gewortelde menselijke activiteiten: iedereen heeft muzikaal gevoel, iedereen zingt of musiceert (vaak alleen in absolute privacy), iedereen is gevoelig voor de bewuste en vaak ook onbewuste effecten van muziek in de ons omringende wereld; op elke ogenblik en op elke plaats kan muziek een rol spelen, hetzij vanuit een bewuste keuze (muziek in artistieke context, muziek als onderdeel van schakelmomenten in een mensenleven, muziek bij ontspanning), maar al even vaak als verborgen element van verleiding of stemmingsbepaling (musac, reclamemuziek, “liftmuziek” ...).

In de jongerencultuur is muziek bovendien vaak een onlosmakelijk element van het sociale weefsel: jongeren kiezen en gebruiken hun muziek in functie van de subgroep tot dewelke zij zich bekennen. Muziek wordt op deze wijze een illustratie van levensgevoel en maatschappelijke keuze. De moderne technologie van geluidsdragers en -lezers (CD, CD-rom, MP3, iPod, USB-stick ...) versterkt deze tendens: veel jongeren hebben altijd en overal “hun” muziek bij de hand en zijn vaak permanent aan het “luisteren”.

Dit alles: vervlakkende mediatisering, alomtegenwoordigheid op verschillende bewustzijnsniveaus en het sociale profilerings-element van muziek, maakt het bijzonder noodzakelijk de jongere te helpen een kritische luisteraar, gebruiker en zelfs producent van muziek te worden. Alleen dan zal hij/zij doordacht de invloed van muziek kunnen plaatsen en gestimuleerd te worden tot zinvol gebruik en aanwending.

De kritische omgang met klanken én beelden, met persoonlijke uitingen van zichzelf of van anderen, heeft echter ook te maken met creëren: gewaarwordingen en emoties kunnen geuit worden door zingen, spelen, vormgeven, verwoorden en dergelijke en kunnen eventueel omgezet worden in begripsgebonden handelingen. Omdat de school zich niet enkel beperkt tot het cognitieve dient de muzikale expressie met haar specificiteit dan ook in de basisvorming geïntegreerd te worden: muziek is één van de vormgevers van ervarings- en gevoelspatronen die op een individuele manier beleefd worden. Ook dit is een aspect van de "audiovisuele alfabetisering" die expressievakken beogen. Deze alfabetisering kan in de muzikale opvoeding worden bewerkstelligd door het intensiveren en differentiëren van de waarneming, waardoor leerlingen toegang krijgen tot een grote diversiteit aan cultuuruitingen. Voorstellingsvermogen en verbeeldingskracht spelen daarbij een belangrijke rol.

Creëren doet in belangrijke mate een beroep op het leren exploreren en het leren maken van weloverwogen keuzes ten aanzien van middelen en media: het is een alternatieve wijze van ordenen en onderzoeken van de werkelijkheid.

Als algemeenvormend vak omvat muzikale opvoeding dan ook de volgende vormingsniveaus:

- ontwikkelen van luistervaardigheid en esthetische evaluatie;
- leren omgaan met muziek als vertolker van menselijke en culturele identiteit;
- leren omgaan met muziek als drager van een veelheid aan buitenmuzikale betekenissen en functies.

Als expressief vak omvat *muzikale opvoeding* twee vormingsniveaus:

- persoonlijke muzische alfabetisering: het ontwikkelen van muzikale expressiemogelijkheden: muziek geeft op een bepaalde manier vorm aan ervarings- en gevoelspatronen die op een individuele manier beleefd worden. Gewaarwordingen worden geuit door zingen, spelen, vormgeven, verwoorden en dergelijke en kunnen eventueel omgezet worden in begripsgebonden handelingen;
- het communicatief (verbaal maar ook via andere technieken) en handelend omgaan met muzikale en verwante expressievormen.

Het kennisdomein is in het 1e leerjaar B minder belangrijk. Kennis van begrippen moet beperkt blijven tot wat noodzakelijk is voor het werken aan de bovenstaande vormingsniveaus. Muzikale opvoeding in 1B is dan ook vooral een doe-vak.

Beginsituatie

In het basisonderwijs zijn de eindtermen muzische vorming veelal attitudevormend. Van het leergebied muzische vorming (beeld, muziek, drama, beweging, media) in het lager onderwijs wordt verwacht dat de leerlingen, naast de verwondering over de wereld die hen omringt, een bewustzijn ontwikkelen van hun zienswijze en gevoelens, ervaringen en waarnemingen leren vertolken en verbeelden. Zij worden eveneens bewust gemaakt van de invloed van het audiovisuele op hun culturele omgeving.

Sommige leerlingen uit de B-stroom hebben deze eindtermen in hun totaliteit niet gehaald. Bovendien blijkt het leerlingenprofiel van de B-stroom zeer verscheiden: verschillen in kalenderleeftijd, spreiding van het didactisch niveau, verschillen in leergeschiktheid, varianten in leer- en ontwikkelingsprocessen (sociaal-emotioneel functioneren, keuzevaardigheid, psychomotorisch functioneren) ... Vermoed mag worden dat de leerlingen relatief onbewust en onnadenkend met muziek omgaan. Volgende aandachtspunten moeten dan ook bewaakt worden:

- geïndividualiseerde aanpak en begeleiding;
- differentiatie;
- intercultureel werken;
- aandacht voor taalachterstand;
- laagdrempelige aanpak, zeker voor de muziekgenres en -stijlen die niet tot de leefwereld van de leerlingen behoort.

Algemene doelstellingen

De algemeenvormende waarde van muzikale opvoeding bestaat erin de leerlingen op een creatieve, kritische, zelfstandige en sociale wijze te leren omgaan met de functies en betekenissen van cultuur in de samenleving, door zelf handelsbekwaam te worden en zich ontvankelijk te tonen voor de uitingen van anderen. Muzikale opvoeding dient dan ook te streven naar het vormen van de leerling op twee (in de ontwikkeling niet consecutieve) gebieden:

- luisteren – verwoorden/inschatten;
- musiceren.

Vorming tot luisteraar, verteller en uitvoerder speelt zich af op drie competentieniveaus:

- cognitief;
- affectief;
- psychomotorisch.

Cognitieve competentie maakt dat leerlingen hun ervaringen (het zich herinneren, herkennen, verwerven van kennis, ontwikkelen van intellectuele vaardigheden) uit hun vooropleiding in het muzische leergebied kunnen aanwenden en uitbreiden. De doelstellingen zijn dan ook:

- de basis begrippen i.v.m. het vak kennen en kunnen gebruiken;
- het kunnen verwoorden van vaststellingen en emoties.

Affectieve competentie heeft als uitkomst het sensibiliseren voor gevoelswaarde en emotie, aanvaarding en betrokkenheid. Doelstellingen hier zijn:

- inzien dat kritische evaluatie van eigen werk en creaties van anderen tot beter resultaat kan leiden;
- inzien dat zich documenteren, doelgericht denken en experimenteren de eigen creativiteit en de kwaliteit van het beleven positief kan beïnvloeden.

Psychomotorische competentie is van belang voor het actief omgaan met klankbronnen. Doelstelling hier is het verder stimuleren, trainen en leren aanwenden van de fijne motoriek.

De cognitieve, affectieve en psychomotorische doelstellingen worden in de praktijk door elkaar gebruikt en zijn niet afzonderlijk behandeld in de leerplandoelstellingen.

De einddoelstellingen voor het vak Muzikale opvoeding in het 1e jaar van de B-stroom kunnen als volgt samengevat worden:

- als luisteraar kunnen de leerlingen:
 - muzikale producten in de omgevingswereld onbevangen en kritisch waarnemen;
 - door de persoonlijke betrokkenheid met klank zichzelf positioneren tegenover de vormen, de betekenissen en de functies van de muziek;
 - de betekenis van muziek als universeel verschijnsel inschatten en situeren;
- als verteller kunnen de leerlingen:
 - de eigen emoties bij het omgaan met muziek en geluiden (h)erkennen;
 - de eigen emoties en standpunten bij het omgaan met muziek en geluiden verwoorden;
 - eigen emoties en standpunten dienaangaande in relatie brengen tot deze van anderen;
- als musicerend persoon kunnen de leerlingen:
 - individueel of in groepsverband de verworven vaardigheden vorm geven;
 - door luisterervaringen klanken vertalen naar nieuwe muzikale uitdrukkingvormen.

Leerplandoelstellingen / leerinhouden

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
	<i>WAARNEMEN & VERWOORDEN</i>	
	De leerlingen:	
M1, 4, 10, 11, 12, 13, 14 AM *15, *16	1. - kunnen hun persoonlijke ervaring en beleving met de eigenheid van de muzikale taal verwoorden inzake: <ul style="list-style-type: none"> - alomtegenwoordigheid van muziek; - functies van de muziek in de maatschappij; - diverse muziekgenres. 	1. “Muziek is overal”: <ul style="list-style-type: none"> - plaats en voorkomen van muziek (thuis, kerk, concertzaal, opera, supermarkt, bioscoop ...); - hoofdgenres: concertmuziek, religieuze muziek, opera, gebruikmuziek, ontspanningsmuziek ...
M1, 2, 4, 10, 11, 12, 13, 14 AM *15	2. - kunnen hun persoonlijke ervaring en beleving met de eigenheid van de muzikale taal verwoorden inzake: <ul style="list-style-type: none"> - muzikale tegenstellingen en schakeringen; - interactie met gevoel, voorstelling, stemming. 	2. Elementaire muzikale tegenstellingen: <ul style="list-style-type: none"> - hoog/laag, ritmisch/melodisch, vlug/traag, luid/stil ... - kleur- en karaktertegenstellingen.
M1, 2, 4, 10, 11, 13 AM *15, *16	3. - kunnen hun eigen fantasie en beleving van emoties en visuele voorstelling toetsen aan de plastische en extra-muzikale bedoelingen van de componist.	3. Uitbeeldende aspecten van de muziek: <ul style="list-style-type: none"> - stemmingsmuziek; - programmamuziek; - sprookjes en sprookjesfiguren, andere jeugdiconen.

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
M1, 3, 10, 13, 14 AM *15, *16	4. - kunnen muziek uit diverse culturen situeren en hun persoonlijke beleving van muziek uit verschillende culturen inzake stemming, voorkeur of vooroordeel verwoorden; - zien de rijkdom van interculturaliteit en de gelijkwaardigheid van muzikale culturen in.	4. Muziek uit verschillende culturen: - autochtoon/allochtoon; - jongeren/establishment; - ...
M1, 2, 3 AM *16	5. - kunnen in gegeven muziekwerken stemsoorten en koorvormen herkennen	5. Stem- en koorsoorten: - sopraan, alt, tenor, bas; - kinderstemmen; - belangrijkste koorsoorten.
M 1, 2, 3, 5, 7 AM *15, *16	6. - kunnen in muziekwerken uit diverse genres en culturen instrumenten visueel en auditief herkennen en benoemen.	6. Hoofdinstrumentgroepen: - strijkers, houtblazers, koperblazers, slagwerk; - harp, piano, orgel, gitaar ...; - elektronische instrumenten.
M1, 4, 10, 13 AM *15, *16	7. - kunnen eenvoudige interacties tussen beeld en geluid in de media, mediakunst en in de huidige maatschappij aanduiden en verwoorden.	7. Interactie beeld en geluid in media en kunst.

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
M1, 4, 10, 11, 13, 14 AM *15, *16	8. - kunnen over de voornaamste muzikale actualiteit hun persoonlijk inzicht, voorkeur of oordeel verwoorden.	8. Muzikale actualiteit.
<i>MUZIEKPRAKTIJK: MUSICEREN</i>		
	De leerlingen:	
M6, 10 AM *16, *17, *18	9. - kunnen een gevarieerd liedrepertoire (minstens 10 liederen) uit diverse muziekgenres en –culturen in groepsverband en onder leiding uitvoeren.	9. Lieder en uit diverse genres en culturen.
M 1, 2, 7, 8, 9 AM *15, 17, 18	10. - kunnen met lichaamsinstrumenten en/of klein slagwerk: - eenvoudige voorgespeelde ritmische structuren naspe- len; - eenvoudige ritmische begeleiding bij liederen of luister- fragmenten uitvoeren.	10. Eenvoudige ritmische (begeleidings)structuren (voor- en naspel, vraag- en antwoord, ostinato ...).
M 1, 2, 7, 8, 9 AM *15,	11. - kunnen eenvoudige bourdonbegeleiding of eenvoudige melodische structuren uitvoeren op staafspelen of andere beschikbare instrumenten.	11. Eenvoudige bourdon- en melodische structuren.

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
17, 18		
M1, 7, 8, 9, 11 AM *15, *17, *18	12. - kunnen onder leiding een eenvoudig klankdecor bij een voor-gelezen verhaal maken.	12. Aanwending van klanktegenstellingen en –geaardheden, eenvoudige structuren van muzikale of klankspanning en -ontspanning.
M7, 8, 9 AM *15, *16,*17,*18	13. - kunnen onder leiding eenvoudige instrumenten zelf bouwen en bespelen.	13. Constructie van eenvoudige klankbronnen (vindinstru-menten, knutselinstrumenten).
<i>MUZIEKPRAKTIJK: IMPROVISEREN</i>		
	De leerlingen:	
M1, 2, 7, 8, 9 AM *15, *17, *18	14. - kunnen met lichaamsinstrumenten en/of klein slagwerk en onder leiding eenvoudige ritmische en/of melodische structuren zelf improviseren.	14. - improviseren van eenvoudige ritmische structuren (voor-en naspel, vraag- en antwoord, ostinati ...); - aanwending van klanktegenstellingen en –geaardheden, eenvoudige structuren van muzikale of klankspanning en –ontspanning;
M9	15. - kunnen onder leiding eenvoudige bewegingsstructuren impro- viseren.	15. - eenvoudige (dansante) bewegingen; - verhoudingen beweging – klank.

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
<i>MUZIEKPRAKTIJK: EVALUEREN</i>		
De leerlingen:		
M10, 1, 12, 13, 14 AM *15, *16, *17, *18	16. - kunnen de aangeleerde liederen inschatten en situeren: - stemming van de liederen; - (voor)oordeel; - vorm en inhoud; - geografische situering.	16. - elementen van emotionele stemming; - elementen van (voor)oordeelsvorming; - elementaire vormschema's (AB, ABA ...); - verhalende aspecten; - geografische situering.
M1, 2, 3, 10, 1 AM *15, *17, *18	17. - kunnen eigen creaties/improvisaties en die van anderen kritisch evalueren qua originaliteit en authenticiteit.	17. - elementen van emotionele stemming; - elementen van (voor)oordeelsvorming; - elementen van creativiteit.
<i>ONDERSTEUNEND</i>		
De leerlingen:		
	18.	18. Vrije keuze van de leerkracht (met inbreng van de leerlingen).

Pedagogisch-didactische wenken

VAKSPECIFIEKE PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN

De methodiek voor *muzikale opvoeding* in het 1e jaar van de B-stroom dient volledig in het teken te staan van luisteren en musiceren, telkens ondersteund door verwoorden. Het is dan ook absoluut onontbeerlijk steeds te vertrekken vanuit het muzikale (of daarnaar verwijzende) artefact. Het vertrekpunt voor elke specifiek muzikale leerinhoud dient dan ook steeds een luisterfragment, musicermoment, visualisering, tekstfragment, leerlingenwerkstuk, oefening ... te zijn. Het is zeer aangewezen dat de leerlingen een actieve input hebben in de keuze van de specifieke inhoud van dewelke vertrokken wordt. Bovendien is de kritische en maatschappelijk gerichte inhoud van sommige luisterleerinhouden een ideale aanleiding om alternatieve en activerende werkvormen te gebruiken. Leren kritisch en analyserend luisteren en afleiden is immers een doe-activiteit. Het is dan ook bijzonder wenselijk de leerlingen zo veel als mogelijk zelfwerkzaam te maken: groepsgesprek, leerlingenvoordracht, opzoekingsstaken zijn aangewezen technieken hierbij. Bijzondere nadruk dient te liggen op het stimuleren van groepswerk.

Luistervoorbeelden:

Bij luistervoorbeelden dient de leerkracht bijzondere aandacht te besteden aan de keuze van de luistervoorbeelden en hun aanwending:

- de leerkracht is vrij in de keuze van composities die beluisterd of uitgevoerd worden. Volgende richtlijnen dienen evenwel bewaakt te worden:
 - de totale verzameling gebruikte voorbeelden en composities moet voldoende verscheiden zijn en bij voorkeur voorbeelden uit verschillende periodes/stijlen omvatten;
 - voorbeelden uit de hedendaagse en actuele muziek én uit de leefwereld van de jongere mogen niet ontbreken;
 - de muziek van etnisch-culturele minderheden dient aanwezig te zijn;
 - ook het "ernstige genre" moet vertegenwoordigd zijn;
- de luistervoorbeelden dienen pregnant en symptomatisch te zijn: zij dienen een duidelijke illustratie te zijn voor het inzicht dat afgeleid moet worden, zowel vormelijk als inhoudelijk;
- kunnen visualisering/verwoording: leerlingen dienen niet alleen te praten over muziek maar ook actief gestimuleerd te worden andere voorstellingsmodellen te gebruiken/exploreren;

weergave/luisterhouding:

- een correcte fysische plaatsing van de leerlingen t.o.v. de geluidsbron dient bewaakt te worden;
- de leerkracht dient zelf eveneens aandachtig te luisteren (het is uit den boze tijdens luister-voorbeelden andere zaken te doen);
- het geluidsvolume dient bewaakt te worden en de leerkracht dient zich te vergewissen van de reële geluidssituatie in elk punt van het lokaal: het volume moet voldoende hoog zijn maar mag niet overdonderen (zoniet wordt gericht luisteren onmogelijk);
- de leerkracht respecteert muzikale structuren bij het bepalen van start en einde van de luisterfragmenten (zo nodig wordt in- of uitgefaded, maar nooit bruusk afgebroken);
- slechts in uitzonderlijke en weloverwogen gevallen kan de leerkracht tijdens het beluisteren een korte opmerking maken. De regel dient evenwel te zijn: praat niet tijdens de luister-voorbeelden;
- een goede gemiddelde lengte is ca. 3 minuten (indien nodig kan hier vanzelfsprekend van afgeweken worden). Te korte fragmenten dienen vermeden te worden (beklijven niet en laten niet echt toe een muzikale gedachtegang in te schatten), te lange fragmenten (verlies aan concentratie) al evenzeer;
- montage:
 - het kan een grote hulp zijn voor de leerlingen te kunnen beschikken over een selectie uit de luister-voorbeelden. Met de moderne technologie kan het voor de leerkracht geen probleem zijn een dergelijke verzameling van fragmenten (geen volledige composities of bewegingen) op CD-rom aan te leggen. De leerkracht dient er in dit geval over te waken de vigerende wetgeving op het auteursrecht meticuleus te respecteren en ook zijn leerlingen respect voor en inzicht in het belang van de bescherming van het auteursrecht bij te brengen (VOOD);
- leerlingen dienen te weten wat ze precies beluisteren;
- het muziekbeluisteren kan aanleiding geven tot creatieve opdrachten die aanknopen bij andere muzische mogelijkheden. (tekenen, taal ...);
- het is zinvol bepaalde luisterfragmenten te laten waarderen. De leerlingen kunnen bv. hun waardering uitdrukken door gebruik te maken van een cijferschaal;
- laat leerlingen praten over de muziek die ze beluisterd hebben of hun emotionele waardering van de gehoorde muziek verwoorden of zelfs visualiseren (tekening, kleuren ...);
- het verwoorden van de persoonlijke ervaring en beleving door de leerlingen wordt gestimuleerd via gerichte vraagstelling door de leerkracht. De vraagstelling is gericht op het bereiken van inzicht in de essentie en niet op bijkomstigheden.

Musiceren en improviseren

Het zingen - omwille van het plezier van het zingen - dient optimale kansen te krijgen:

- liederenlijst: gelet op de eindtermen, dient de leerkracht bij de samenstelling van het repertoire erop te letten dat de diverse muziekgenres en culturen aan bod komen;
- het lied moet op globale wijze - dus niet zin per zin - worden aangeleerd. Het lied moet een voldoende aantal keren worden voorgezongen;
- voor het inoefenen kan men zich tot de eerste strofe beperken. Als besluit wordt het volledige lied gezongen. In principe zingen de leerlingen niet mee als de leerkracht zingt, op zijn beurt zingt de leerkracht niet mee als de leerlingen aan de beurt zijn;
- mogelijke activeringsmiddelen bij het aanleren:
 - door het stellen van vragen waarop het antwoord kan gevonden worden in de tekst;
 - door het geven van opdrachten met muzikaal karakter (betreffende de vorm van het lied, aantal keren dat een bepaalde ritmische structuur of melodische wending in het lied voorkomt ...);
 - door het geven van actieve muzikale opdrachten (mee realiseren van het tempo, steunpunt, ritme);
 - in het begin kunnen de leerlingen misschien al wel vlug een bepaald deel van een lied zingen. Dat moet dus niet noodzakelijk de inzet zijn! De leerkracht zingt dan wel het resterende deel zodat de globaliteit van het lied behouden blijft;
- de leerlingen in kleine groepjes laten zingen terwijl anderen luisteren;
- bewaak de stemvorming (het goede voorbeeld van de leerkracht is vanzelfsprekend zeer belangrijk);
- kies een voor de klas geschikte en verantwoorde toonhoogte. Bij het aanleren kan het eventueel iets lager. Eventuele begeleiding van het lied door de leerlingen mag het zingen niet schaden. Als slot kan het lied met instrumentale begeleiding van de leerkracht uitgevoerd worden, als een soort "bekroning";
- de leerlingen moeten in het bezit zijn van tekst EN notenbeeld van de aangeleerde liederen;
- eenvoudige liederen bij voorkeur auditief aanleren van de eerste strofe; nadien krijgen de leerlingen een blad met tekst;
- het laten afschrijven van teksten is formeel verboden;
- de leerkracht moet het lied op een stimulerende wijze leiden. Dat betekent echter niet dat hij "dirigenten-neigingen" moet vertonen;
- geef voor uzelf ook steeds de begintoon aan. Zet niet lukraak een lied in;

- de gekende liederen moeten regelmatig herhaald worden! Het is het beste om elke les met een gekend lied te starten;
- let bij het zingen op goede stemplaatsing, houding, ademhaling, klanksterkte, uitspraak, tempo en frasering;
- laat regelmatig individueel zingen;
- leerlingen met stemproblemen zingen zacht mee;
- geef een duidelijk beginteken (niet tellen);
- indien mogelijk, kunnen ook enkele canons en/of eenvoudige vormen van meerstemmigheid;
- vaak kan bij een lied een luisterflits worden ingeschakeld (sfeerschepping, ter illustratie van de vorm van het lied, een stukje met dezelfde ritmische structuren ...).

Creatief musiceren kan gerealiseerd worden via enkele lessen waarin wordt geëxperimenteerd met verschillende vormen van improvisatie (vocaal, instrumentaal, beweging). Hierbij kan worden gedacht aan: opbouwen klankspelen, improvisatiemomenten in pentatoniek, spelen met teksten, experimenteren met de stem, bewegingsexpressie, experimenteren met lichaamsinstrumenten, musiceren in avant garde-sfeer, musiceren met vindinstrumenten, musiceren met zelfgebouwde instrumenten (dit kan gebeuren in samenwerking met TO of PO), verwerken tot klankmontage van geluiden uit de omgeving ...

Tot slot:

- het is wenselijk extra muros-activiteiten te voorzien. Deze kunnen velerlei gedaantes aannemen: een bezoek aan discotheek of muziekafdeling van een bibliotheek, het bijwonen van een repetitie, musea en voorstellingen ...;
- Het is bijzonder aangewezen leerlingen te stimuleren een persoonlijk uitgewerkte map of schrift te hebben (tekeningen, kleuren ...) dit om hen echt te betrekken bij de vakinhoud en de transfer naar hun eigen leefwereld te ondersteunen. Het is niet onverstandig bij opgaven voor groeps- werk, huistaken ... ook aandacht te besteden aan de visuele uitwerking en leerlingen ook op dat vlak aan te moedigen.

De tijd om dit leerplan te realiseren werd berekend op 25 lesweken per jaar. Hierin is ook ruimte voor de persoonlijke inbreng van de leerkracht inzake accenten en onderwerpen.

ALGEMENE PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN

De leerkracht waakt erover dat leerlingen hun agenda correct invullen (zowel leerinhoud als omschrijving van taken).

Het is aan te bevelen op regelmatige basis de leerlingenschriften na te kijken. Voor grote groepen kan dit eventueel gebeuren aan de hand van één of twee 'referentieschriften' gekoppeld aan steekproeven.

Administratieve stukken: de leerkracht dient de volgende stukken te kunnen voorleggen:

- planning en voorbereiding:
 - jaar(vorderings)plan, evt. graad(vorderings)plan: een overzicht van de leerinhouden en hun uitwerking met het oog op de realisatie van vakgebonden en vakoverschrijdende doelstellingen. Het jaar/graad(vorderings)plan dient te garanderen dat de spreiding van de leerinhouden over het jaar/graad evenwichtig is. De vorm van dit plan is vrij, maar een tabellarische uitwerking geniet de voorkeur. Het omvat minimaal:
 - schooljaar, onderwijsvorm, graad, studierichting, klas;
 - lestijden per week of contacturen;
 - leerplancode/nummer;
 - leerlijnen met verwijzing naar de punten van het leerplan (liefst over de gehele graad);
 - vakoverschrijdende verwijzingen;
 - tijdsspreiding (liefst over de gehele graad);
 - aanstipmogelijkheid voor de vordering;
 - opmerkingen en aanpassingen (o.a. vervangingen, afwezigheden ...);
 - lesvoorbereiding: een document dat nauwkeurig aangeeft op welke wijze een les uitgewerkt wordt. De leraar kiest hiervoor een model dat voor haar/hem het meest comfortabel is, maar het document dient minstens een duiding van de beginsituatie te geven en per lesfase de doelstellingen, leerinhouden, werkvormen en gebruikte media te vermelden;
- voor de aanvang van de les ingevulde agenda, met vermelding van de leerinhoud(en) en opdrachten;
- evaluatiedocumenten.

In ieder geval moet de leerkracht in staat zijn duidelijk aan te tonen dat hij/zij met overleg en planmatig te werk gaat.

Doorheen het leerparcours dient de leraar bijzondere aandacht te besteden aan vakoverschrijdende eindtermen (VOOD); informatie- en communicatietechnologie (ICT) en begeleid zelfstandig leren (BZL).

VOOD

1. WAT?

Vakoverschrijdende ontwikkelingsdoelen (VOOD) zijn minimumdoelstellingen, die – in tegenstelling tot de vakgebonden ontwikkelingsdoelen– niet gekoppeld zijn aan een specifiek vak, maar door meerdere vakken of onderwijsprojecten worden nagestreefd.

De VOOD worden volgens een aantal vakoverschrijdende thema's geordend: leren leren, sociale vaardigheden, opvoeden tot burgerzin, gezondheidseducatie en milieueducatie

De school heeft de maatschappelijke opdracht om de VOOD volgens een eigen visie en stappenplan bij de leerlingen na te streven (inspanningsverplichting).

2. WAAROM?

Het nastreven van VOOD vertrekt vanuit een bredere opvatting van leren op school en beoogt een accentverschuiving van een eerder vakgerichte ordening naar meer totaliteitsonderwijs. Door het aanbieden van realistische, levensnabije en concreet toepasbare aanknopingspunten, worden leerlingen sterker gemotiveerd en wordt een betere basis voor permanent leren gelegd.

VOOD vervullen een belangrijke rol bij het bereiken van een voldoende brede en harmonische vorming en behandelen waardevolle leerinhouden, die niet of onvoldoende in de vakken aan bod komen. Een belangrijk aspect is het realiseren van meer samenhang en evenwicht in het onderwijsaanbod. In dit opzicht stimuleren VOOD scholen om als een organisatie samen te werken.

De VOOD verstevigen de band tussen onderwijs en samenleving, omdat ze tegemoetkomen aan belangrijk geachte maatschappelijke verwachtingen en een antwoord proberen te formuleren op actuele maatschappelijke vragen.

3. HOE TE REALISEREN?

Het nastreven van VOOD is een opdracht voor de hele school, maar individuele leraren kunnen op verschillende wijzen een bijdrage leveren om de VOOD te realiseren. Enerzijds door binnen hun eigen vakken verbanden te leggen tussen de vakgebonden doelstellingen en de VOOD, anderzijds door thematisch onderwijs (teamgericht benaderen van vakoverschrijdende thema's), door projectmatig werken (klas- of schoolprojecten, intra- en extra-muros), door bijdragen van externen (voordrachten, uitstappen).

Het is een opdracht van de school om via een planmatige en gediversifieerde aanpak de VOOD na te streven. Ondersteuning kan gevonden worden in pedagogische studiedagen en nascholingsinitiatieven, in de vakgroepwerking, via voorbeelden van goede school- en klaspraktijk en binnen het aanbod van organisaties en educatieve instellingen.

Het is een opdracht van de school om via een planmatige en gediversifieerde aanpak de VOOD na te streven. Ondersteuning kan gevonden worden in pedagogische studiedagen en nascholingsinitiatieven, in de vakgroepwerking, via voorbeelden van goede school- en klas-praktijk en binnen het aanbod van organisaties en educatieve instellingen.

INFORMATIE- EN COMMUNICATIETECHNOLOGIE (ICT)

1. WAT?

Onder ICT verstaan we het geheel van computers, netwerken, internetverbindingen, software, simulatoren, etc. Telefoon, video, televisie en overhead worden in deze context niet expliciet meegenomen.

2. WAAROM?

De recente toevloed van informatie maakt levenslang leren een noodzaak voor iedereen die bij wil blijven. Maatschappelijke en onderwijskundige ontwikkelingen wijzen op het belang van het verwerven van ICT. Enerzijds speelt het in op de vertrouwdheid met de beeldcultuur en de leefwereld van jongeren. Anderzijds moeten jongeren niet alleen in staat zijn om nieuwe media efficiënt te gebruiken, maar is ICT ook een hulpmiddel bij uitstek om de nieuwe onderwijsdoelen te realiseren. Het nastreven van die competentie veronderstelt onderwijsvernieuwing en aangepaste onderwijsleersituaties. Er wordt immers meer en meer belang gehecht aan probleemoplossend denken, het zelfstandig of in groep leren werken, het kunnen omgaan met enorme hoeveelheden aan informatie ...

In bepaalde gevallen maakt ICT deel uit van de vakinhoud en is ze gericht op actieve beheersing van bijvoorbeeld een softwarepakket binnen de lessen informatica. In de meeste andere vakken of bij het nastreven van vakoverschrijdende eindtermen vervult ICT een ondersteunende rol. Door de integratie van ICT kunnen leerlingen immers:

- het leerproces zelf in eigen handen nemen;
- zelfstandig en actief leren omgaan met les- en informatiemateriaal;
- op eigen tempo werken en een eigen parcours kiezen (differentiatie en individualisatie).

3. HOE TE REALISEREN?

In de eerste graad van het SO kunnen leerlingen adequaat of onder begeleiding elektronische informatiebronnen raadplegen. In de tweede en nog meer in de derde graad kunnen de leerlingen “spontaan” gegevens opzoeken, ordenen, selecteren en raadplegen uit diverse informatiebronnen en –kanalen met het oog op de te bereiken doelen.

Er bestaan verschillende mogelijkheden om ICT te integreren in het leerproces.

Bepaalde programma's kunnen het inzicht verhogen d.m.v. visualisatie, grafische voorstellingen, simulatie, het opbouwen van schema's, stilstaande en bewegende beelden, demo ...

Sommige cd-roms bieden allerlei informatie interactief aan, echter niet op een lineaire manier. De leerling komt via bepaalde zoekopdrachten en verwerkingstaken zo tot zijn eigen "gestructureerde leerstof".

Databanken en het internet kunnen gebruikt worden om informatie op te zoeken. Wegens het grote aanbod aan informatie is het belangrijk dat de leerlingen op een efficiënte en een kritische wijze leren omgaan met deze informatie. Extra begeleiding in de vorm van studiewijzers of instructiekaarten is een must. Om tot een kwaliteitsvol eindresultaat te komen, kunnen leerlingen de auteur (persoon, organisatie ...), de context, andere bronnen die de inhoud bevestigen en de onderzoeksmethode toevoegen. Dit zal het voor de leraar gemakkelijker maken om het resultaat en het leerproces te beoordelen.

De resultaten van individuele of groepsopdrachten kunnen gekoppeld worden aan een mondelinge presentatie. Een presentatieprogramma kan hier ondersteunend werken.

Men kan resultaten en/of informatie uitwisselen via e-mail, ELO, chatten, nieuwsgroepen, discussiefora ... ICT maakt immers allerlei nieuwe vormen van directe en indirecte communicatie mogelijk. Dit is zeker een meerwaarde omdat ICT zo de mogelijkheid biedt om niet alleen interscolaire projecten op te zetten, maar ook om de communicatie tussen leraar en leerling (uitwisselen van cursusmateriaal, planningsdocumenten, toets- en examenvragen ...) en leraren onderling (uitwisseling lesmateriaal) te bevorderen.

Sommige programma's laten toe op graduele niveaus te werken. Ze geven de leerling de nodige feedback en remediëring gedurende het leerproces (= zelfreflectie en -evaluatie)

BEGELEID ZELFGESTUURD LEREN (BZL)

1. WAT?

Met begeleid zelfgestuurd leren bedoelen we het geleidelijk opbouwen van een competentie naar het einde van het secundair onderwijs, waarbij leerlingen meer en meer het leerproces zelf in handen gaan nemen. Zij zullen meer en meer zelfstandig beslissingen leren nemen in verband met leerdoelen, leeractiviteiten en zelfbeoordeling.

Dit houdt onder meer in dat:

- de opdrachten meer open worden;
- er meerdere antwoorden of oplossingen mogelijk zijn;
- de leerlingen zelf keuzes leren maken en die verantwoorden;
- de leerlingen zelf leren plannen;

- er feedback is op proces en product;
- er gereflecteerd wordt op leerproces en leerproduct.

De leraar is ook coach, begeleider.

De impact van de leerlingen op de inhoud, de volgorde, de tijd en de aanpak wordt groter.

2. WAAROM?

Begeleid zelfgestuurd leren sluit aan bij enkele pijlers van ons PPGO, o.m.

- leerlingen zelfstandig leren denken over hun handelen en hierbij verantwoorde keuzes leren maken;
- leerlingen voorbereiden op levenslang leren;
- het aanleren van onderzoeksmethodes en van technieken om de verworven kennis adequaat te kunnen toepassen.

Vanaf het kleuteronderwijs worden werkvormen gebruikt die de zelfstandigheid van kinderen stimuleren, zoals het gedifferentieerd werken in groepen en het contractwerk.

Ook in het voortgezet onderwijs wordt meer en meer de nadruk gelegd op de zelfsturing van het leerproces in welke vorm dan ook.

Binnen de vakoverschrijdende eindtermen, meer bepaald “Leren leren”, vinden we aanknopingspunten als:

- keuzebekwaamheid;
- regulering van het leerproces;
- attitudes, leerhoudingen, opvattingen over leren.

In onze (informatie)maatschappij wint het opzoeken en beheren van kennis voortdurend aan belang.

3. HOE TE REALISEREN?

Het is belangrijk dat bij het werken aan de competentie de verschillende actoren hun rol opnemen:

- de leraar als coach, begeleider;
- de leerling gemotiveerd en aangesproken op zijn “leer”kracht;
- de school als stimulator van uitdagende en creatieve onderwijsleersituaties.

De eerste stappen in begeleid zelfgestuurd leren zullen afhangen van de doelgroep en van het moment in de leerlijn “Leren leren”, maar eerder dan begeleid zelfgestuurd leren op schoolniveau op te starten is “klein beginnen” aan te raden. Vanaf het ogenblik dat de leraar zijn leerlingen op min of meer zelfstandige manier laat

- doelen voorop stellen;
- strategieën kiezen en ontwikkelen;
- oplossingen voorstellen en uitwerken;
- stappenplannen of tijdsplannen uitzetten;
- resultaten bespreken en beoordelen;
- reflecteren over contexten, over proces en product, over houdingen en handelingen;
- verantwoorde conclusies trekken;
- keuzes maken en die verantwoorden

is hij al met een of ander aspect van begeleid zelfgestuurd leren bezig.

Minimale materiële vereisten

Onontbeerlijk zijn:

- een voldoende ruim klaslokaal met geschikte akoestiek;
- kwaliteitsvolle geluidsinstallatie (bij voorkeur een multi-cd-speler) met opnamemogelijkheden;
- een goede buffet- of vleugelpiano of eventueel een ander instrument dat voor begeleiding gebruikt kan worden;
- de mogelijkheid gepaste illustraties, tijdslijnen, diagrammen ... in het lokaal aan te brengen;
- een (krachtige) multimediacomputer met lees/schrijf-CD-romstation (zie Pedagogisch-didactische wenken) en internetaansluiting;
- een basis Orffinstrumentarium:
 - o sopraan- en altklokkenspel, - xylofoon en -metallofoon (liefst diatonisch met fis en bes) + hamers;
 - o handtrom, tamboerijn, triangel, paar slagstaven, houtblok met dubbele toon, paar cimbalen, schellenraam.

Zeer gewenst zijn (d.w.z. op school aanwezig):

- een handbibliotheek met minimaal enkele belangwekkende vaknaslagwerken en bij voorkeur ook een beperkte discotheek;
- televisietoestel met video-apparatuur of digitale projector;
- transparantprojector;
- kasten om aangemaakte instrumentjes op te bergen;

Inzake veiligheid is de volgende wetgeving van toepassing: Codex, ARAB, AREI en Vlarem. Deze wetgeving bevat de technische voorschriften die in acht moeten genomen worden m.b.t. de uitrusting en inrichting van de lokalen en de aankoop en het gebruik van toestellen, materiaal en materieel.

Zij schrijven voor dat:

- duidelijke Nederlandstalige handleidingen en een technisch dossier aanwezig moeten zijn;
- alle gebruikers de werkinstructies en onderhoudsvoorschriften dienen te kennen en correct kunnen toepassen;
- de collectieve veiligheidsvoorschriften nooit mogen gemanipuleerd worden;
- de persoonlijke beschermingsmiddelen aanwezig moeten zijn en gedragen worden, daar waar de wetgeving het vereist.

Evaluatie

ALGEMENE OPMERKINGEN

Bij evaluatie vormen de eind- en leerplandoelstellingen het uitgangspunt.

De evaluatie moet de leraar toelaten al dan niet in samenspraak met de leerlingen, te bepalen in welke mate de concreet gestelde doelen bereikt zijn. Zij dient positief te zijn: zij meet wat de leerling bijgeleerd heeft (leerwinst), niet de tekorten. Voor permanente en objectieve evaluatie is het aangewezen te kunnen steunen op concrete evaluatiegegevens aan de hand van criteria die bij voorkeur opgesteld worden door de vakwerkgroep in samenspraak met de directie. Het strekt tot aanbeveling om via de agenda van de leerling de evaluatiecriteria aan de ouders en de leerling mee te delen.

Herhalingsbeurten kunnen aangevuld worden met korte schriftelijke overhoringen, praktijkopdrachten, mondelinge beurten, punten voor observatiegegevens, orde en/of medewerking. Hierbij is het ook nuttig voortdurend aandacht te besteden aan zelfevaluatie van de leerlingen. Procesevaluatie kan het best gebeuren aan de hand van het verloop van de praktijkopdrachten. Bovendien kan observatie van het affectieve gedrag van de leerling aanleiding geven tot (argumenteerbare) aanpassing van een evaluatiecijfer. Tot slot: het integreren van een procesbeoordeling met betrekking tot de vakoverschrijdende eindtermen of ontwikkelingsdoelen is een noodzaak voor het verkrijgen van een totaalevaluatie van de leerling.

BIJZONDERE OPMERKINGEN

De eindproef dient voornamelijk (zo niet uitsluitend) praktisch gericht te zijn, zowel voor de toetsing van het kritisch en begrijpend omgaan met muziek als de muziekpraktijk. Eventueel kan een gedeelte van een eindproef (of de eindproef in zijn geheel) vervangen worden door een beoordeling van de in een duidelijk afgebakende periode gerealiseerde opdracht die nauw verbonden is met de leerinhouden. De ideevorming, de onderzoeks- en uitvoeringsfasen gedurende de realisatie van die opdrachten (het proces) zijn daarbij minstens even belangrijk als het gepresenteerde werk (het product). De evaluatiescore wordt aldus een samenstelling volgens een duidelijk aantal omschreven parameters waarbij geen enkele parameter een onevenredig groot aandeel bedraagt. De cijfers van deze parameters blijven aantrekbaar. Overleg met de directie en eventueel de vakgroep is absoluut wenselijk in dit geval. De leraar dient er tevens over te waken dat de leerlingen ondubbelzinnig ingelicht worden over aard, verloop en evaluatieparameters van een dergelijke oefening.

Bibliografie

De leerkracht dient zeker onderstaande bibliografie aan te vullen met verwijzingen die op het internet te vinden zijn. Het aanbod is bijzonder groot en steeds in beweging. De belangrijkste portaalpagina's zijn eenvoudig te bereiken via de zoekopdracht "music resources" op de belangrijkste zoekroboten (Google, Alltheweb, Yahoo ...).

NASLAGWERKEN/GROTE REEKSEN

- ABRAHAM, G.** *The concise Oxford History of Music*. Oxford &c., Oxford University Press, 1991.
- BESSELER, H. & M. SCHNEIDER.** *Musikgeschichte in Bildern*. Leipzig, Deutscher Verlag für Musik, 1965-. 34 vols.
- BLUME, F.** *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Allgemeine Enzyklopädie der Musik. Kassel, Bärenreiter, 1999-.
- DAHLHAUS, C.** *Neues Handbuch der Musikwissenschaft*. Laaber, Laaber Verlag, 1981. 13 vols.
- FELLERER, K.** *Das Musikwerk. Eine Beispielsammlung zur Musikgeschichte*. Köln, Arno Volk Verlag, 1959-. (35 vols).
- NN.** *Algemene muziekencyclopedie*. Houten, Unieboek, 1982-1984. 10 vols.
- SADIE, S.** *New Grove dictionary of music and musicians*. Washington/London, Grove's Dictionaries of Music/Macmillan, 1980. 20 vols
- WESTRUP, J. A.** *The new Oxford history of music*. London, Oxford University Press, 1957-1990. 10 vols.

TIJDSCHRIFTEN

- L'education musicale* (Bois-le-Roi, Ch. Negiar).
- Klassemusizieren* (Mainz, Schott).
- Musicus, computer Applications in Music Education* (Lancaster, University of Lancaster Centre for Music).
- Music Educators Journal* (Reston, Music Educators National Conference).
- Music Teacher* (Gravesend, Rhinegold Publications).
- Musikerziehung* (Wien, Österreichisches Bundesverlag).
- Musik und Bildung. Zeitschrift für Theorie en Praxis der Musikerziehung (Mainz, Schott).
- Musik und Unterricht* (Velber, Friedrich verlag).
- Orff. Schulwerk Informationen (Salzburg, Orff-Institut).

ALGEMENE WERKEN

- ANDRIESEN, H.**, *Over muziek*. Prisma, 1968.
- ARDTS, N., T. BOSCH & F. GOMMERS, F.** *Tijd voor muziek*, Den Bosch, Malmberg, 1987.
- AULICH, B.** *De kattenfuga, Korte verhalen over merkwaardige titels van beroemde muziekstukken*. Katwijk, Panta Rhei, 1990.
- BAHN, F.** *Stromingen en tegenstromingen in de muziek*. Haarlem, De Erven, s.d.
- BAHR, J., A. BRUNNER, B. JANK & U. SINGER.** *Songbook*. Stuttgart, Klett, 1997.
- BAINES, A.** *Musical instruments through the ages*, New-York, 1978.
- BARRIE, G.J.** *Verover de markt*. Utrecht/Antwerpen, L.J. Veen, 1987.
- BERRIER, F., H. BAVINCK & S. VAN DER LOO.** *Don't let me be misunderstood*. [s.l.], Stichting Cervelaat - Culturele raad Zuid-Holland, 1989.
- BIEDERSTADT, W.** *Songs of our time, a collection for secondary schools*. Stuttgart, Klett, 1987.
- BINKOWSKI, B.** *Canto, Unser Liederbuch*. Hannover, Schroedel, 1996.
- BOER, P.** *Klassiemuziek, Een nieuwe methode voor muziek maken op school*. Groningen, Wolters, 1987.
- BOSSUYT, P.; D. BOUSSY; Y. MARCHANT & K. DE PRAETERE.** *Opus. Muzikale opvoeding*. Antwerpen, De Sikkel, 1992-1996.
- BRACKE, J.** *Fugato. Muzikale opvoeding in de tweede graad secundair onderwijs*. Deurne, Plantyn, 1992.
- BRAMHALL, D.** *Composing in the classroom (group activities 9-13)*. London, Boosey & Hawkes, 1989.
- BURTON, K.** *World Music, The Rough Guide, Salsa to Soukous, Cajun to Calypso ... The complete handbook*, London &c., Penguin Books, 1994.
- CARRON, W.** e. a. *Muziekbeluisteren. Programmamuziek*. Antwerpen, De Sikkel.
- CARRON, W.** e.a. *Muziekbeluisteren. Vormen en Genres*. Antwerpen, De Sikkel.
- CARRON, W.** e.a. *Muzikale vormen*. Antwerpen, De Sikkel, 1977.
- CARRON, W.** e.a. *Programmamuziek*. Antwerpen, De Sikkel, 1974.
- CARRON, W.** e.a. *Vormleer*. Antwerpen, De Sikkel, 1977.
- CHAILLEY, J.** *40.000 jaar muziek*. Antwerpen, Aula, 1967.
- CLAASSENS, M.** e.a. *Overal muziek. Muziek voor de basisvorming*. Leiden, SMD Educatieve uitgeverij.
- COECK, J.**, e.a. *Stemmig, Liedboek voor basisschool en secundair*. Antwerpen, Plantyn, 1996.
- COLPAART-VELLEKOOP, B. & B. EERDEN.** *Idee in muziek*. Purmerend, Muusses, s.d.
- COPLAND, A.**, *Luister zo naar muziek*. Wageningen, Zomer & Keunings, s.d.

- DASCHNER, H.** *Humor in der Musik, Materialien zur Didaktik und Methodik des Musikunterrichts.* Wiesbaden, Breitkopf, 1986.
- DE BOER, M. & J. TER STEEGE.** *Vakwerk, Kant-en-klaar lesmateriaal voor de lessen muziek in het voortgezet onderwijs.* Amersfoort, VLS, s.d.
- DE BOER, M.** *Stemmig, Muziek voor de basisvorming.* Groningen, Wolters-Noordhoff, 1994.
- DE CLERCQ P. e.a.** *Speelfeest.* Haarlem, De Toorts, 1996.
- DE GROOFF, D.** *Media-Lexicon.* Tiel/Leuven, Lannoo/Mediacentrum (CeCoWe), 1991.
- DE MAN, L. & P. VAN LINT-BEELAERTS.** *Muziekactief luisteroefeningen.* Malle, De Sikkel, 1997.
- DE MAREZ OYENS, T.** *Werken met moderne klanken.* Haarlem, De Toorts, s.d.
- DE SUTTER, I.,** *Inleiding tot het muziekbeluisteren.* Brugge, Orion, 1978.
- DEFOORT, A. e.a.** *Lied om lied.* Brugge, De Garve, 1981.
- DEFOORT, A. e.a.** *Musicorama.* Brugge, De Garve, 1992-1996.
- DEFOORT, A. e.a.** *Zing, speel en luister.* Brugge, De Garve, 1982.
- DIRKEN, H.** *Liedboek "Muziek in de school".* Antwerpen, Halewijn-Stichting.
- DRESDEN, S.** *Algemene muziekleer,* Groningen, Wolters-Noordhoff, 1970.
- EECKHOUT, A.** *Muzikale exploraties,* Kontich, De Noteboom, 1986.
- GRATER, M.** *Gids voor moderne orkestmuziek.* Utrecht, Prisma, 1962.
- HAAN, H. & B. LOMMEN.** *Van laag tot hoog.* Den Haag, Nijgh & Van Ditmar Educatief, 1985-1986.
- HAMBURG, O.,** *Muziekgeschiedenis in voorbeelden.* Utrecht, Aula, 1968.
- HAUS, K. & F. MOCKL.** *Lied International, Ein Liederbuch.* Mainz, Schott, 1986.
- HAUSER, A.** *Sociale geschiedenis van de kunst.* Nijmegen, Sun, 1985.
- HEERINK, S. & W. SWINKELS.** *Hier zit muziek in.* Apeldoorn, Van Walraven, 1987.
- HEERKENS, A.** *Muziekboetiek,* Den Bosch, Malmberg, 1990.
- HEERKENS, A.** *Wij willen Muziek,* Purmerend, Muusses.
- HEIDINGA, M.** *Muziek, Weten wat je hoort,* Meerhout, Nijgh & van Ditmar Educatief.
- HEIDINGA, M.** *Muziek.* Sleeuwijk, Victoris Musica, 1993-1994.
- HELMS, H. & HOPF.** *Werkanalyse in Beispielen.* Regensburg, Bosse Verlag, 1986.
- JACOBSEN, J.** *Keine Not mit Noten.* Mainz, Schott, 1989.
- JACOBY, R. e.a.,** *Musik im Leben.* Frankfurt an Main, Moritz, Diesterweg Verlag, 1973.
- JORIS, R.** *Joepi Light.* Vosselaar, Photo-Music International, 1995.

- JORIS, R.** *Joepi Muziek*. Vosselaar, Photo-Music International, 1986-1996.
- KEMMELMEYER, H.J.; P. BECKER & R. NYKRIN.** *Spielpläne Musik*. Stuttgart, Klett, 1986-1995.
- KENDALL, A.** *De kroniek van de klassieke muziek: een intiem verslag van leven en werk der grote componisten*. Haarlem, J.H. Gottmer, 1994.
- KEUNEN, G.** *Surfing on Popwaves. Een kwarteeuw popmuziek*. Amsterdam/Antwerpen, Meulenhoff/Kritak, 1996.
- KLERKX, T.; J. BRACKE & A. CASIER.** *Klankvlagen*. Deurne, Wolters-Plantyn, Deurne, 2000.
- KNOCKAERT, Y.**, *Muziekgeschiedenis*. Brugge, De Garve, 1994.
- KOPERSKI, W. & H. SCHIFFELS.** *Applaus, Musikmachen im Klassenverband*. Stuttgart, Klett, 1995-.
- KRIEKEMANS, J.** *Algemene muziekcultuur*. Wolvertem, Libri Musicae, 1991.
- KRUCKENBERG, S.** *Het orkest*. Houten, Unieboek, 1994.
- KUYPER, R.** *Jazz in stijl, Handboek voor musici en liefhebbers*. Rijswijk, Elmar, s.d.
- LAAN, H. & B. LOMMEN.** *Van laag tot hoog*. 's Gravenhage, Nijgh & Van Ditmar Educatief, 1985-1986.
- LANGEVELD, J.** *Horen en Zien – algemene muziekleer*. Nijmegen, Sun, 1989.
- LEHR, W. & G. HARTINGER.** *Treffpunkt Musik*. Regensburg, Bosse Verlag, 1985.
- LENAERTS, H.** e.a., *Algemene muziekcultuur*. Lier, Van In, 1991-1993.
- LINKELS, A.** *Creatief met audio-apparatuur*. Nijkerk, Intro, 1988.
- LINKELS, A.** *Doe's normaal, 22 creatief-muzikale projecten rond popmuziek voor 14-20 jaar*. Antwerpen, De Sikkal, 1985.
- LOESER, N.** *De opera, wezen en ontwikkeling*. Haarlem, De Erven, 1960.
- LUGERT, W.** *Musik machen, hören, verstehen*. Stuttgart, Metzler, 1986-1990.
- MAIERHOFER, L. & W. KERN.** *Sing & Swing, Lieder zum Singen, Spielen, Tanzen*. Innsbruck, Helbling, 1994.
- MAIERHOFER, R. & W. KERN.** *Sim Sala Sing, Lieder zum Singen, Spielen & Tanzen für die Volksschule*. Innsbruck, Helbling, 1996.
- MANNEKE, D.** *Omgaan met muziek*. Amsterdam, Annie Bonk, 1962.
- MATTHYSSEN, M.** *Lessen in orde*. Leuven, Acco, 1991.
- MAYER, R.** *Musikalische Analyse und Interpretation*. Wolfenbüttel, Mösel, 1987.
- MEESTERS, M. & J. DE VUIJST.** *Elektrische en elektronische muziekinstrumenten*. Hilversum, SLO, 1990.
- METZ, L.** *Het orkest onder de loep*. Amsterdam, Broekmans en Van Poppel, 1988.

- MICHELIS, V.** *SESAM Atlas van de muziek*. Schoten, Westland, 1990.
- MIDGLEY, R.** *Encyclopedie van de muziekinstrumenten*. Alphen aan de Rijn, Helmond, 1986.
- MILLER, J. P.** *Leer ze ook voelen, onderwijsmodellen voor affectieve opvoeding*. Haarlem, De Toorts, 1978.
- MOHR, K. & S. OTTO.** *Allegro*. München, Bayerische Schulverlag, 1996-.
- MULLICH, H.** *Spiel, Spass, Spannung-Erfolgreicher Unterricht*. Regensburg, Bosse, 1988.
- MULLICH, H.** *Vom Rag zum Rock*. Regensburg, Bosse, Regensburg, 1991.
- NIERMANN, F.** *Rockmusik und Unterricht*. Stuttgart, Metzler, 1987.
- ORFF, C.** e.a. *Orff-Schulwerk, Muziek voor kinderen, bewerking M. Andries*, Mainz, Schott, 1958.
- PACKARD, V.** *Verborgene Verleiders*.
- PARDALL, P.** *Musik in der Schule*. Kurz, Stuttgart, 1987.
- PAYNTER, J.** *All kinds of music. Voices. Moods messages. Sound machines. Sound patterns*. Oxford
- PLITSCH, A.** *Song Line*. Klett, Stuttgart, 1997.
- REITER, G.** *Body Percussion*. Innsbruck, Helbling, 1998.
- ROBIJNS, J.** e.a. *Volksmuziek, volksdansen, volksinstrumenten in Vlaanderen*, Antwerpen, De Nederlanden.
- ROHRBACK, K.** *Rock Musik, Grundlagen, Ein Arbeitsbuch für den Musikunterricht an Schulen*. Oldershausen, Institut für populärer Musik, 1995.
- ROOYACKERS, P.** *Honderd dansspelen voor onderwijs en jeugdwerk*. Malle, De Sikkel
- SACHS, K.** *Geschiedenis van de muziekinstrumenten*. Utrecht, Aula, 1969.
- SCHERING, A.** *Das Symbol in der Musik*. Leipzig, 1941.
- SCHEYTT, A. & J. KAISER.** *Musikland*. Stuttgart, Metzler, 1990.
- SCHOLLAERT, P. & J. WUYTACK.** *Actief muziekbeluisteren*. Malle, De Sikkel
- SCHWABE, M.** *Musik spielend erfinden, Improvisieren in der Gruppe für Anfänger und Fortgeschrittene*. Kassel, Bärenreiter, 1992.
- SERROEYEN, C.** *Muziekflitsen*. Boxtel, Uitgeverij voor Schoolmuziek, 1990.
- SERVAES, J.**, *Het web van de mediabusiness*. Leuven, Kritak, 1974.
- SPRUIT, J.** *Van vedelaars, trommers en pijpers*. Utrecht, Oosthoek.
- STEENSMA, Fr.** *Oor's eerste Nederlandse popencyclopedie*. Amsterdam, Bonaventura,
- STORMS, G.**, *Muzikaal spelenboek*, Katwijk, Servire, 1982.
- STORMS, G.**, *Pop in de klas*, Katwijk, Servire, 1982.

- STUCKENSCHMIDT, H.H.** *Muziek van de 20e eeuw*. Wereldakademie, J.M Meulenhoff, 1968.
- SUSSMANN, F. & M.J. WIDMANN.** *Jazz aktiv*. Mainz, Schott, 1996.
- SUSSMANN, F.** *Pop Aktiv*. Mainz, Schott, 1988.
- TEMPELAAR, W., J. OVERMARS; R. VAN DE PUTTE & H. DE VRIEND.** *Intro*. Amsterdam, Meulenhoff Educatief, 1997.
- TORKEL, W. & B. SCHULTE.** *Teachers Blues, Blues im Unterricht*. Bremen, Lilienthal, 1989.
- VAN BORK, R. & J. JACOBS.** *Popmuziek, het geluid van jongeren*. Muiderberg, Cartinho, 1986
- VAN DEN BRAND, H. & P. VAN GULICK.** *Klankbord*. Boxtel, Uitgeverij voor Schoolmuziek, 1986-1990
- VAN LAEKEN, W.** *TV, een bewasemd venster op de wereld*. Leuven, Kritikak.
- VAN LIESHOUT, J. & J. VAN ROSSEM.** *Muziek op maat*. Culemborg, Educaboek, 1985-1992.
- VAN LINT-BEELAERTS, P. & L. DE MAN.** *Actief muziek beluisteren*. Antwerpen, De Sikkel, 1997.
- VELTEN, K & H. WISSKIRCHEN.** *Musikwerke im Unterricht*. Regensburg, Bosse Verlag, 1988.
- VERBEEK, T.** *Popster, lessen over popmuziek*. Groningen, Wolters, 1989.
- VERSTRAETEN, H. & P. PERCEVAL.** *Media en Maatschappij*. Brussel, VUB-Press, s.d.
- VOGEL, A.** *De Film als taboebreker*. Den Haag, Gaade, 1974.
- WANKER, G. & B. CRONENBERG.** *Hits von Bach bis Beatles*. Innsbruck, Helbling, 1992.
- WAUGH, A.** *Opera leren luisteren en begrijpen*. Gaade, Standaard, 1997.
- WORNER, K.H.** *Geschiedenis van de muziek*. Utrecht, Spectrum, 1974.
- WORNER, K.H.** *Hedendaagse muziek in de westerse wereld*. Aula, 1966.
- WUSTHOFF, K.** *Tonkiste, Komponieren lernen mit Playbacks*. Mainz, Schott, 1993.
- WUYTACK, J.** *Actief muziek-beluisteren*, Leuven, De Monte
- WUYTACK, J.** *Kreatief musiceren*, Amsterdam, New Sound, 1969
- WUYTACK, J.** *Musicalia*. Brugge, De Garve, Brugge, s.d.